

Андрій Смирнов

СТАВЛЕННЯ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ¹

У статті аналізується роль Православної Церкви в житті та діяльності Павла Скоропадського на еміграції. Звернено особливу увагу на ставлення колишнього гетьмана України до церковно-інституційних трансформацій православ'я в Україні та Німеччині в роки Другої світової війни.

Ключові слова: Павло Скоропадський, Православна Церква, автокефалія, "Акт поєднання" 1942 р.

В статье анализируется роль Православной Церкви в жизни и деятельности Павла Скоропадского в эмиграции. Обращено особое внимание на отношение бывшего гетмана Украины к церковно-институциональным трансформациям православия в Украине и Германии в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: Павел Скоропадский, Православная Церковь, автокефалия, "Акт объединения" 1942 г.

The article deals with the role of the Orthodox Church in the life and activity of Pavlo Skoropadskyi in emigration. The attitude of former Ukrainian Hetman to the church and institutional transformations in Ukraine and Germany during World War II is studied in detail.

Key words: Pavlo Skoropadskyi, the Orthodox Church, autocephaly, an Act of Union 1942.

Роль релігійного чинника в житті та діяльності гетьмана Павла Скоропадського неодноразово ставала предметом розгляду українських істориків. Завдяки публікаціям Богдана Андрусичина, Андрія Стародуба, Василя Ульяновського найкраще досліджена церковна політика уряду Української Держави у 1918 р. [12; 13; 14]. Павло Гай-Нижник проаналізував післявоєнну позицію геть-

¹ Стаття підготовлена за підтримки програми DAAD/OSI, яка уможливила наукове стажування в Німеччині.

манського руху щодо становища Церкви в майбутній Українській Державі [2]. Узагальнюючу характеристику ролі віри та Церкви в житті П. Скоропадського подав Георгій Папакін [8, 117-136]. Водночас поза увагою дослідників залишилася реакція Павла Петровича на етноконфесійні процеси в роки Другої світової війни, зокрема церковно-інституційні трансформації православ'я в Україні та Німеччині, що й має на меті проаналізувати автор.

Відомо, що П. Скоропадський, як і його предки, був глибоко релігійною людиною. Святе Письмо, молитва, богослужіння супроводжували його всюди, навіть на фронтах. У своїх спогадах вже на еміграції П. Скоропадський пише: “Особисто я – глибоко віруючий православний християнин” [10, с. 198]. Однак для нього було характерне розмежування власне особистої віри й Церкви як суспільної інституції. Ще в дитинстві він усвідомив необхідність індивідуальної віри як морального начала, наявність особливих рис (зокрема в обрядовості) українського православ'я й несприйняття офіційної Православної Церкви [14, с. 4].

Молодша донька гетьмана Олена Отт-Скоропадська свідчила, що батьки мали “непохитну віру в Бога, віру в те, що всі мінливості долі треба зносити, як послані Богом. Вони були глибоко віруючими, але не відданими Церкві” [10, с. 410]. Донька Єлизавета Кужім-Скоропадська також згадувала, як перед важливими подіями й подорожами батько молився й читав “Отче наш” [10, с. 423].

У гетьманаті православ'я проголошувалося державною конфесією, а П. Скоропадський виступав за створення незалежної у внутрішньому управлінні Православної Церкви на підставі традиції соборноправності й поступово перейшов до твердих вимог щодо утвердження автокефалії. І тільки у найгіршому випадку, коли б дійшло до церковного розколу, він припускав можливість існування двох православних юрисдикцій: “однієї – московської, до якої примкнув би майже цілком Київ, та іншої – української, вкрапленої майже по всій території України” [10, с. 197]. Крім того, варто зазначити, що у гетьманській резиденції була домашня церква св. Миколая, в якій родина Скоропадських, міністри й військовики брали участь у богослужіннях.

Як відомо, в грудні 1918 р. П. Скоропадський виїхав у Німеччину і з 1921 р. проживав у берлінському передмісті Ванзее. Еміграційне життя і переосмислення пройденого шляху частково скоригували погляди Павла Петровича на конфесійні проблеми. Гетьманівна

Єлизавета згадувала, що батько так дивився на церковну справу: "Дуже велику вагу мій Батько надавав Церкві. Він вважав, що коли не буде у нас своєї власної Церкви, то не буде й України. Треба, щоб українці не ставилися байдуже до своєї української Церкви, а всіма силами підтримували її. Духовенство мусить бути не стільки з українців по походженню, скільки з українців свідомих. На Україні завше грала й мусить грати велику роль церковна справа. Українці мусять дбати про те, щоб богослужіння проводилося на українській мові. Українська мова, одначе, не мусить бути накинута силоміць. Як де в парафії більшість віруючих захоче мати богослужіння на церковно-слов'янській мові – треба це дозволити. Українська Церква мусить бути строго канонічна" [10, с. 455].

Гетьманський рух на еміграції приділяв значну увагу етно-конфесійним процесам. Щодо позиції П. Скоропадського, то не втручаючись в організаційно-церковні питання і не намагаючись вирішити їх "світським мечем", він до певного часу визнавав авторитет Синоду Російської Православної Церкви за кордоном (РПЦЗ) в суто релігійних справах, оскільки не міг не бачити вразливості канонічного статусу Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) митрополита Василя Липківського. Від імені своїх однодумців колишній гетьман України писав: "Хоча Синод Православної Церкви за кордоном називає себе російським, ми, православні українці-гетьманці, суворо додержуючи канонічних приписів, вважали його за наш авторитет у справах віри, бо ж наше прагнення мати свою Українську Православну Церкву й своє церковне керівництво, не зв'язане з московським... ще донині не здійснилося" [цит. за: 8, с. 127]. Але дальший хід подій, передусім небажання керівництва російського Синоду за кордоном вважати українців окремим народом, виявлене у ході полонізаційно-ревіндикаційних акцій 1938 р., остаточно переконав Павла Петровича у необхідності мати в Україні помісну Церкву.

П. Скоропадський сприяв відкриттю у червні 1937 р. української парафії святого архістратиґа Михаїла в Берліні, яка з благословення Константинопольського патріарха перебувала в юрисдикції Варшавської Митрополії. Павло Петрович особисто опікувався пошуком гідного священнослужителя і наполягав, щоб це обов'язково був гетьманець. "Ради Бога, пишійте скрізь, де є хоча маленька можливість знайти таку особу. Бо ось-ось мені заявлять, що все готово, а я пас", – писав він до колишнього пол-

ковника армії УНР Бориса Гомзина [цит. за: 8, с. 133]. Оскільки гетьманця серед священників знайти не вдалося, П. Скоропадський продовжував наполягати на незаангажованості душпастиря. Спочатку певний час настоятелем був священник української парафії в Парижі о. Іларіон Брендзан, а потім – о. Федір Білецький з Волині, який у дуже важких воєнних обставинах разом з протодияконом Василем Потієнком і о. Степаном Біляком опікувався українськими православними емігрантами та остарбайтерами в Німеччині [1, с. 275; 20]. У 1944 р. він навіть освятив бункер, побудований для гетьманської родини у Ванзее [8, с. 133].

Кілька років православні українці збиралися щонеділі о 8.30 у Воскресенському кафедральному соборі Берліна, але у 1938 р. карловацький Архієрейський Собор прийняв постанову про запровадження обов'язкового поминання російського імператорського дому у всіх храмах РПЦЗ. Як стверджує М. Шкаровський, це була помилкова політична акція. В листі до митрополита Анастасія Грибановського від 9 січня 1939 р. архієпископ Берлінський Серафим Ляде з гіркотою повідомляв: “Постанова Архієрейського Собору відштовхнула від нас насамперед всіх українців, включаючи прихильників колишнього гетьмана П. Скоропадського, котрий раніше відвідував наш берлінський кафедральний собор, а тепер відійшов від нас...” [цит. за: 19, с. 86]. Надалі обов'язкове поминання Романових було скасоване, але українська громада почала шукати інше місце для задоволення своїх релігійних потреб. Новий храм в Берліні був освячений наприкінці серпня 1942 р. за участю митрополита Діонісія Валединського [21].

Листування між начальником гетьманської канцелярії С. Шеметом і Д. Дорошенком на початку 1940-х рр. свідчить, що П. Скоропадський приділяв чималу увагу створенню та участі гетьманців у Раді православного братства у Празі. Особливий наголос С. Шемет робив на тому, що провід у цій інституції мав залишатися в руках прихильників колишнього гетьмана. Зразком для цього, на його думку, мала бути організація православної парафії у Берліні. “Тут в Берліні церковне життя вдалося налагодити так як треба, – зазначав він. – Церковна Рада одчиненої недавно тут української парафії і Братство цілком в наших руках. Ми маємо щонеділі перед російською своєю укр[аїнську] Службу Богу в прекраснім новім Соборі. Настоятелем призначено заходами Пана Гетьмана дуже доброго, освіченого священника з Волині Федора Білецького

(він був священиком в тім же селі, де мешкав Штейнгейль). Маємо прекрасний хор з молодих волиняків, що тут працюють на фабриках. Приход утримується самими прихожанами, що дали підписку на певні щомісячні внески. Словом справа поставлена чисто і без втручання всіляких темних і спекулюючих на церковних справах елементів. До участі в парафії запрошені рішуче всі православні. Але вдалося так скоро без зайвих інтриг зорганізувати це діло тільки дякуючи тому, що з самого початку поведена тверда, певна лінія, яка забезпечила провід цілої справи гетьманцям" [7].

Цікаво також відзначити, що П. Скоропадський і гетьманський часопис "Нація в поході" (Берлін) сприяли виданню у 1940 р. книги Д. Дорошенка "Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу", яка була надрукована в друкарні Е. Віхтера в Празі. Тому, мабуть, не випадково, аналізуючи ставлення української політичної еміграції до православ'я, автор дійшов висновку, що тільки в ідеології гетьманського руху цій конфесії відведено належне місце [4, с. 63].

Після початку Другої світової війни П. Скоропадський опікувався діяльністю Православної Церкви в Генерал-губернаторстві. Вже 20 грудня 1939 р. він подав німецькій владі маловідомий меморандум "Про стан справ Православної Церкви в Великій Німеччині та про бажані зміни в ній", в якому зазначав: "Звичайно держави стараються свої Церкви зробити незалежними (автокефальними), щоб таким чином і в цій галузі державного життя забезпечити себе від чужого впливу. Але – з другого боку – здійснення такої автокефалії вимагає суворого додержання канонічних правил, бо без цього кожна така Церква тратить свою законність і стає нежиттєздатною. Легалізувати автокефалію місцевої Православної Церкви відповідно до канонічних правил можна лише тоді, коли це визнає Царгородський патріарх у згоді з іншими, а це може статися тільки тоді, коли на відокремлення місцевої Церкви в самостійну й незалежну одиницю є згода Церкви-Матері" [15, арк. 1; 20]. Таку автокефалію, на думку П. Скоропадського, в міжвоєнний період отримала тільки Православна Церква в Польщі. Щоправда Російська Церква не визнавала її церковної незалежності до 1948 р., коли в умовах включення Польщі в орбіту впливу СРСР Московський Патріархат дарував власний томос (грамоту) про автокефалію.

Далі Павло Петрович коротко охарактеризував стан православних юрисдикцій в Німеччині та окупованих нею Польщі, Чехії,

Моравії. Він прихильно ставився до особи архієпископа Берлінського Серафима Ляде – німця, який тимчасово очолив Православну Церкву в Генерал-губернаторстві, але висловив стурбованість монархічною та антиукраїнською орієнтацією його керівництва – Синоду в Сремських Карловцях на чолі з митрополитом Анастасієм. П. Скоропадського непокоїло також прагнення карловчан канонізувати царя Миколу II: “Безумовно, трагічна смерть останнього російського імператора викликає почуття великої шаноби перед його пам’яттю, але Церкві не личить використовувати ту пам’ять для суто політичних намірів” [15, арк. 1зв.; 21].

Знаючи про українофобську позицію владики Анастасія, П. Скоропадський виступив проти входження православних українців окупованої Польщі під його омофор. До створення українського патріархату в їх інтересах “бажано мати в Холмщині й Лемківщині свою автономно-кермовану церковну організацію зі своїми єпископами й своїм духовенством, але з умовою, що вона нічого спільного не буде мати з Синодом в Сремських Карловцях, а буде підпорядкована Німецькій Автокефальній Православній Церкві” [15, арк. 2; 21]. Цю Церкву, на думку колишнього гетьмана, міг би очолити архієпископ Серафим, попередньо вийшовши з карловацької юрисдикції.

Очевидно П. Скоропадський знав про плани німців щодо уніфікації православних громад в Німеччині. Більше того, чиновники Міністерства церковних справ бажали відокремлення Середньоевропейського митрополичого округу та створення на його базі автокефальної німецької Православної Церкви, але очевидно тільки в перспективі, після завершення війни. Враховуючи спротив інших відомств, жодних спроб реалізації цього плану дослідникам віднайти не вдалося [18].

Щодо позиції німецьких чинників в українському церковному питанні, то станом на січень 1940 р. більшість представників державних і партійних відомств вважали ідеальним, якби в Польщі могла виникнути автокефальна українська Церква. 21 лютого 1940 р. начальник головного реферату “Схід” Міністерства закордонних справ МЗС Німеччини Клейт в листі міністру церковних справ Г. Керлу виступив за українізацію Православної Церкви в Генерал-губернаторстві як передумову лояльного ставлення українців до Німеччини [22]. Представники Головного управління імперської безпеки вважали цілком прийнятною пропозицію за-

снувати самостійну українську єпархію з центром у Варшаві. Зрештою, після запеклих міжвідомчих дискусій у вересні 1940 р. до керівництва Церквою повернувся митрополит Діонісій, а українці отримали двох єпископів: Іларіона Огієнка та Палладія Видибіду-Руденка. До речі, владика Іларіон неодноразово виступив з ініціативою перейменування Православної Церкви у Генерал-губернаторстві на "Українську автокефальну...". Однак німецька влада не дозволила йому реалізувати цей задум [23, s. 62, 64]. Відомо також, що ще до літа 1941 р. сім українських парафій на колишній території Польщі, що відійшла до складу Третього Рейху, були приєднані до Німецької карловацької єпархії [19, с. 235].

Зі зміною геополітичної ситуації під час війни позиція П. Скоропадського в українському церковному питанні значно еволюціонувала. Поступово він почав наголошувати на необхідності підтримки української автокефальної Церкви як церкви національної. Вже в лютому 1940 р. гетьманська управа в своєму Бюлетені підкреслювала, що в самостійній державі Українська Православна Церква (УПЦ) "має бути автокефальною під головуванням українського патріарха чи митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними Церквами" [цит. за: 4, с. 64].

Щодо становища Церкви в майбутній Гетьманській державі, то її бачення українськими монархістами було визначено у резолюціях Першого З'їзду гетьманців, які вийшли друком на сторінках 7-8 числа "Бюлетеня Гетьманської Управи". Один із найближчих соратників П. Скоропадського С. Шемет на зборах Союзу Гетьманців Державників у Берліні 1941 р. у своєму ідеологічному рефераті виділив такі головні пункти тих резолюцій щодо православ'я: "Православна Церква в Великій Україні займає перше місце серед рівних релігійних організацій... Православна Церква має бути автокефальна. Ця автокефалія має бути проведена в канонічних, себто, відповідних до церковних статутів формах" [цит. за: 2, с. 12].

Наприкінці серпня 1941 р. П. Скоропадський зустрівся з особистим секретарем архієпископа Холмського і Підляського Іларіона Огієнка о. Семеном Смерекою, який вручив йому Меморіал про майбутній устрій УПЦ. Колишній гетьман надіслав цей документ в МЗС і просив передати владі, щоб до кожної справи ставився спокійно, з певною обережністю, особливо не втручаючись в політику. На думку о. Тимофія Міненка, вже тоді гетьманці вважали архієпископа Іларіона кандидатом на Київську кафедру [6, с. 241-

242]. У листі до нього від 24 березня 1942 р. П. Скоропадський ще раз запевняв, що твердо стоїть “на шляху до власної держави, а в ній до незалежної Української Православної Церкви” [5, с. 273]. Слід зазначити, що частина листування цих діячів за 1940-і роки опублікована у збірнику “Листи від громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона)” [5, с. 272-273, 288-289, 291].

В іншому меморандумі про церковну справу від 12 січня 1943 р., адресованого митрополиту Варшавському Діонісію, П. Скоропадський позитивно відреагував на почаївську угоду автокефалістів і автономістів та засудив спроби проросійських сил перешкодити імплементації цього акта [20]. Як відомо, 8 жовтня 1942 р. представники УАПЦ архієпископ Никанор Абрамович і єпископ Мстислав Скрипник та лідер Автономної Православної Церкви (АПЦ) митрополит Олексій Громадський у Почаївській лаврі підписали “Акт поєднання” двох Церков в одну Українську Автокефальну Православну Церкву [11, с. 165]. Це була безпрецедентна екуменічна акція, яка означала прорив українського православ'я і не мала аналогів у вітчизняній історії.

На жаль, втілити Акт у життя не вдалося. Проти нього виступив єпископат АПЦ на чолі з єпископом Київським Пантелеймоном Рудиком. До речі, П. Скоропадський досить гостро розкритикував промосковську орієнтацію автономних архієреїв, “що не тільки нічого спільного не мали з Україною й українством, але були часто просто ворожі до них” [20]. Очевидно, що німецькі спецслужби провели значну роботу з ієрархією обох Церков. Це нацистам неважко було зробити, оскільки певна частина єпископів з обох сторін виступила проти інтеграції і за власною ініціативою. Під тиском групи ієрархів митрополит Олексій змушений був відкликати свій підпис на “Акті поєднання”. Невдовзі він опублікував звернення, де почаївську угоду трактував лише як спробу з'ясувати ставлення духовенства до ідеї об'єднання, як проект поєднавчої комісії, який ще мусить затвердити Собор єпископів [11, с. 166].

Однак найголовнішим стало те, що подолання міжправославного конфлікту в Україні суперечило релігійній політиці німецьких окупантів, яким було не вигідно мати сильну об'єднану церкву. На їхню думку, “в результаті здійснення викладених у цьому документі (Акті – А.С.) пунктів це був би суттєвий крок на шляху створення національної церкви, що охопить всю Україну” [16; 17].

Спроба об'єднання українського православ'я зазнала поразки через групу архієреїв-автономістів, заохочених до цього окупантами. Як наслідок – на творця угоди єпископа Мстислава почалося справжнє гоніння. За такі об'єднани ініціативи гітлерівці понад шість місяців тримали небезпечного ієрарха під арештом без права займатись церковною діяльністю [11, с. 167-168].

Дізнавшись про переслідування Переяславського владики, П. Скоропадський писав: "Вся "вина" є[пископа] Мстислава в тому, що він незаперечний українець і патріот, який бажає добра Україні й її Церкві, поза тим є одним з тих людей, що справді віддані співпраці України з Німеччиною... підтримує митрополита Діонісія і навпаки". При цьому він був переконаний, що "ні більшовицька, ні майбутня побільшовицька Російська Православна Церква ніколи згоди на відокремлення й усамостійнення Української Православної Церкви не дасть". Тому Павло Петрович був прихильником набуття автокефального статусу УПЦ через Константинопольський Патріархат.

Водночас він не заперечував проти того, щоб у крайньому разі Київську Митрополію очолив владика Діонісій [20].

Останнім великим святом у гетьманській родині став шлюб Олени Скоропадської з німцем Гердом Гіндером, що відбувся в Берліні в місцевій православній церкві. Коли після отриманих під час бомбардування тяжких поранень П. Скоропадський помер в Меттені, відспівував його 28 квітня 1945 р. не православний, а греко-католицький священник Григорій Онуфрив. Спочатку колишнього гетьмана України поховали на монастирському цвинтарі, а через рік рештки його тіла урочисто перепоховали в баварському містечку Оберстдорфі [3; 9, с. 374].

*Могила П. Скоропадського
в Оберстдорфі.*

*Фото Лесі Шовкун
і Дмитра Лиховія. 2011 р.*

Отже, глибоко віруючий православний християнин Павло Скоропадський впродовж свого життя залишався на консервативних позиціях і постійно переймався проблемами Православної Церкви. Як в роки революції, так і в період Другої світової війни він виступав за створення помісної УПЦ канонічним шляхом. На початку війни він підтримував ідею входження православних українців Генерал-губернаторства в юрисдикцію Німецької Автокефальної Православної Церкви на автономних правах. Однак поступово прийшов до усвідомлення необхідності конституювання автокефальної УПЦ за згодою Вселенського патріарха. Така модель ліквідації інституційного розколу українського православ'я не втрачає своєї актуальності й сьогодні.

Джерела та література:

1. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: В 4 т., 5 кн. / І. Власовський. – К. : Либідь, 1998. – Т. 4: (XX ст.). – Ч. 2. – 399 с.
2. Гай-Нижник П. Гетьманський рух і Церква. До 130-річчя від дня народження гетьмана Павла Скоропадського / П. Гай-Нижник // Людина і світ. – 2003. – №4. – С. 10-16.
3. До біографії Павла Скоропадського. Остання подорож Гетьмана // <http://www.lrc.org.ua/lipinsky/almanah/almanah-ua4.html>
4. Дорошенко Д. Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу / Д. Дорошенко. – Берлін : [б. в.], 1940. – 69 с.
5. Листи від громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2011. – 752 с.
6. Міненко Т., о. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни. 1939–1945 (Волинський період) / Т. Міненко. – Вінніпег; Львів : Логос, 2000. – Т. 1. – 392 с.
7. Осташко Т. Листи С. Шемета до Д. Дорошенка як джерело вивчення українського гетьманського руху 1940–1941 рр. [Електронний ресурс] / Т. Осташко, О. Чечина // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія “Історія, економіка, філософія”. – К., 2008. – Вип. 14: Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. Ч. IV. – С. 228-274. – Режим доступу до зб. : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vknlulcf/2008_14/20.pdf
8. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси / Г. Папакін. – К. : [б. в.], 2003. – 281 с.
9. Савченко В. Павло Скоропадський – останній гетьман України / В. Савченко. – Х. : Фоліо, 2008. – 380 с.

10. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський. – К.; Філадельфія : [б. в.], 1995. – 493 с.
11. Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч. 1930–1944 / А. Смирнов. – К. : Смолоскип, 2008. – 326 с.
12. Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: огляд джерел / А. Стародуб. – К. : [б. в.], 2010. – 235 с.
13. Ульяновський В. Церква в Українській Гетьманській державі: Попередні нотатки та документи / В. Ульяновський, Б. Андрусишин // Останній Гетьман: Ювілейний збірник пам'яті П. Скоропадського. 1873–1945. – К., 1993. – С. 285–398.
14. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) / В. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 320 с.
15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 2, спр. 107, 29 арк.
16. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 542-549.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 57, оп. 4, спр. 176, арк. 76.
18. Шкаровский М. Германская епархия во время Второй мировой войны. Деятельность Православной Церкви на территории "Великого Рейха" / М. Шкаровский // <http://www.rocor.de/Vestnik/20005-6/html/18.htm>
19. Шкаровский М. В. Крест и свастика Нацистская Германия и Православная Церковь / М. В. Шкаровский. – М. : Вече, 2007. – 507 с.
20. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (AWMP), sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w General-Gubernatorstwie).
21. AWMP, sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
22. Bundesarchiv Berlin, NS 43/32. B1. 81-82, 94-95.
23. Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970 (rys historyczny) / K. Urban. – Kraków : Nomos, 1996. – 412 s.